

เรื่องเล่า ตำนานกับการสร้างพื้นที่วัฒนธรรมในทุ่งกุลาร้องไห้

Narrative of Myths and cultural space Construction in Thung Kula Rong Hai

สมปอง มุลมณี¹

Sompong Mulmanee

¹ สาขาวิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์

Program of Thai Language, Faculty of Humanities and Social Sciences, Buriram Rajabhat University

บทคัดย่อ

บทความฉบับนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการใช้เรื่องเล่าตำนานเมืองจำปาขันในฐานะชุมชนโบราณที่มีความเป็นมาถึงสี่พันปีถือเป็นพื้นที่สำคัญในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้และตำนานบุคคลสำคัญที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเล่าตำนานจำปาขัน อาทิ เจ้าปู่ผาน ผีหัวแสง พระโมคคัลลานะ ในฐานะที่เป็นกระบวนการปฏิบัติการสร้างพื้นที่ทางวัฒนธรรมในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ผลการศึกษาพบว่าพื้นที่บริเวณบ่อจำปาขัน หรือเมืองจำปาขันเป็นชุมชนในวิถีจารีตที่มีการสร้างพื้นที่ทางความเชื่อ 2 ฝ่ายทับซ้อนกัน ซึ่งกลุ่มแรกให้ความสำคัญกับตำนานความเชื่อเรื่องผี ควบคู่กับการสร้างพื้นที่ทางความเชื่อทางพุทธศาสนา ซึ่งเป็นการจัดการพื้นที่ทางวัฒนธรรมร่วมกัน ใช้การปฏิบัติต่อพื้นที่ที่มีความสัมพันธ์กันผ่านประเพณีการนับถือผีเดียวกัน การใช้เรื่องเล่าตำนานเชื่อถือเจ้าปู่ผาน เจ้าปู่จำปาขัน พญานาค ผีหัวแสง และพระโมคคัลลานะ ปฏิบัติการทางสังคมเพื่อสร้างความสำคัญด้วยการอนุรักษ์พื้นที่ในฐานะพื้นที่ทางวัฒนธรรม และพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์สามารถสื่อให้เห็นความผูกพันระหว่างชุมชนกับธรรมชาติในลักษณะการเกี่ยวเนื่องซึ่งกันและกัน รวมถึงธรรมชาติยังเป็นเสมือนตัวตนและจิตวิญญาณของผู้คนในชุมชนท้องถิ่นด้วย นอกจากนี้ยังพบว่าชุมชนได้ใช้เรื่องเล่าเจ้าปู่และพุทธประวัติพื้นบ้านเพื่อการอนุรักษ์พื้นที่การทำเกลือพื้นบ้านที่สำคัญ รวมถึงใช้ตำนานในการดูแลรักษาความสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ และจัดการวัฒนธรรมทางสังคมด้วยการกำหนดกิจกรรมประจำปีของชุมชน ทำให้การใช้พื้นที่ว่าด้วยการจัดการทรัพยากรแหล่งผลิตเกลือ และผืนป่าอนุรักษ์ที่ทับซ้อนระหว่างชุมชนกับนโยบายรัฐสามารถพัฒนาไปด้วยกันได้ อย่างลงตัวและประนีประนอมในที่สุด

คำสำคัญ: ตำนาน เรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์ พื้นที่ทางวัฒนธรรม จำปาขัน ทุ่งกุลาร้องไห้

Abstract

This article aimed to study urban legend of ancient community, Champa Khan which was dated back to four thousand years and legendary personalities associated with such ridiculous stories of Champa legendary as Chao Pu Phan, Phi Heu Seang, Moggallana, as an action process to create a cultural space in Thung Kula Rong Hai, Suvarnabhumi District, Roi Ed province. The study found that the area around the Champa Khan pond or Champa Khan City was a community in a conservative way in which the faith of the two sides was overlapped, the first group of which featured on the legendary spiritualism coupled with the creation of the Buddhist faith, which was a common cultural space

management, which was used to treat areas that were connected through the same tradition of animism, using narrative myth, belief in Chao, Chao Pho Phan, Chao Pu Champa Khan, serpent king, Phi Hua Seang and Moggalana. Social operation to create importance for the Conservation Area as a cultural space and sacred space indicated the relation between the community and nature in harmony. Nature also included a virtual identity and spirit of the people in local communities. It also found that community used the tale of Chao Pho and Buddhist folklore to conserve the important salt areas, which included using the legend to view and maintain the integrity of natural resources and social cultural management by defining the annual activities of the community in order to make use of the resources that produce salt and forest conservation that overlapped between community and state policy, which can be developed in harmony and compromise at the end.

Keywords: legend, sacred Narrative, Cultural space, Champa Khan, Thung Kula Rong Hai

ความนำ

เรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์ (Sacred Narrative) เป็นเรื่องราวที่เล่าสืบต่อกันมา ถือเป็นข้อมูลทางวัฒนธรรมที่สำคัญในการใช้เพื่อปฏิบัติการทางวัฒนธรรมในสังคมด้วยการบอกเล่าประวัติเรื่องราว หรืออธิบายมูลเหตุทางวัฒนธรรมที่ปรากฏในสังคมโดยอาศัยหลักฐานเรื่องราวประเพณี พิธีกรรมต่างๆ เป็นเหตุผลประกอบ ซึ่งเรื่องราวต่างๆอาจเกี่ยวข้องกับสถานที่และบุคคลซึ่งเชื่อว่ามีอำนาจเหนือธรรมชาติ ทำให้ผู้คนนับถือศรัทธา และเชื่อว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านี้ล้วนสามารถให้คุณและโทษแก่ผู้คนและชุมชนได้ปฐม หงส์สุวรรณ (2557: 167-192) กล่าวว่าด้วยเหตุนี้ผู้คนในชุมชนท้องถิ่นจึงมีการสร้างเรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์ขึ้นมาเพื่อแสดงให้เห็นถึงเรื่องราวเหนือธรรมชาติที่มีความสำคัญต่อวิถีชีวิตของผู้คน อันตอกย้ำให้เห็นคุณค่าอำนาจ

อุดมการณ์ทางความเชื่อ แบบจารีตท้องถิ่นเพื่อควบคุมและใช้เป็นกลไกในการจัดระเบียบทางสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งชุมชนบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ที่มีประวัติความเป็นมาที่ยาวนานถือเป็นแหล่งอารยธรรมที่มีหลักฐานยืนยันเก่าแก่มากกว่า 3,000 กว่าปี การสั่งสมภูมิปัญญาการทำเกลือและศูนย์กลางแหล่งอารยธรรมนี้ได้สร้างเรื่องเล่า ตำนานมากมายที่มีความหมายต่อการดำเนินชีวิต อาทิ ตำนานเมืองจำปาขัน ตำนานเจ้าพ่อ หรือตำนานที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาที่เข้ามามีบทบาทต่อชุมชนทุ่งกุลาร้องไห้

ความกว้างใหญ่ของอาณาเขตทุ่งกุลาร้องไห้ซึ่งเป็นพื้นที่ราบของภาคอีสานตอนกลางมีพื้นที่กว้างขวางที่สุดของภาคอีสาน เนื้อที่ประมาณ 2,107,691 ไร่ (ประสพสุข ฤทธิเดช, 2550: 110) ครอบคลุมพื้นที่ 5 จังหวัด 12 อำเภอ คือ จังหวัดร้อยเอ็ด 5 อำเภอ ได้แก่ อำเภอประทุมรัตน์ อำเภอเกษตรวิสัย อำเภอสุวรรณภูมิ อำเภอหนองฮี อำเภอโพธาราย จังหวัดสุรินทร์ 2 อำเภอ ได้แก่ อำเภอรัตนบุรี อำเภอชุมพลบุรี จังหวัดมหาสารคาม 1 อำเภอ คือ อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดศรีสะเกษ 1 อำเภอ คือ อำเภอราชีไศล จังหวัดโยธธา 1 อำเภอ คือ อำเภอมหาชนะชัย และจังหวัดบุรีรัมย์ 2 อำเภอ ได้แก่ อำเภอสตึก อำเภอพุทไธสง นอกเหนือจากความกว้างใหญ่ทางพื้นที่แล้วบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้เป็นพื้นที่แห่งอารยธรรมเก่าแก่ มีการขุดพบแหล่งโบราณวัตถุอันเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่มีอายุยาวนานกว่า 3,500 ปี มีความหลากหลายของกลุ่มวัฒนธรรมหรือกลุ่มชาติพันธุ์ที่อาศัยอยู่ร่วมกันในพื้นที่ราบแห่งนี้ ซึ่งกลุ่มวัฒนธรรมต่างๆ ในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้นั้นสามารถแบ่งออกได้ 3 กลุ่มวัฒนธรรมหลัก คือ 1) กลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาว 2) กลุ่มวัฒนธรรมมอญ-เขมร และ 3) กลุ่มวัฒนธรรมไทยโคราช (สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสานเล่ม 6, 2542: 1846) ทั้งนี้แต่ละกลุ่มวัฒนธรรมมีความพยายามสร้างอัตลักษณ์ของตนเองขึ้นผ่านเรื่องราว ตำนาน และพิธีกรรมเพื่อแสดงตัวตนของแต่ละกลุ่ม ซึ่งการแสดงออกดังกล่าวนี้ปรากฏอย่างหลากหลายในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ เนื่องจากเป็นพื้นที่ราบที่มีบริเวณกว้าง และมีประวัติความเป็นมาที่ยาวนานถ่ายทอดจากบรรพบุรุษสู่คนยุคใหม่ ทั้งพื้นที่ทางวัฒนธรรมและพื้นที่ทางสังคมต่างๆ โดยการใช้กระบวนการเล่าเรื่อง ตำนานเป็นเครื่องมือที่ช่วยถ่ายทอดเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ ซึ่งเรื่องราว

เหล่านี้สะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิต ความคิด ความเชื่อ รวมถึงประเพณีต่างๆ ของคนในยุคอดีตจนถึงปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณอำเภอสุวรรณภูมิ และอำเภอเกษตรวิสัยของจังหวัดร้อยเอ็ด ซึ่งถือว่าเป็นชุมชนใหญ่ที่มีความเป็นมายาวนานและผสมผสานทางวัฒนธรรมเป็นอย่างมาก ปรากฏหลักฐานทางประวัติศาสตร์ อาทิปราสาทคู แหล่งโบราณสถาน โบราณวัตถุที่ทับถมและเชื่อว่ามีอารยธรรมของผู้คนมาหลายพันปี

ตำนานศักดิ์สิทธิ์ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้จึงเป็นเรื่องเล่าที่มีความสำคัญต่อการอธิบายพื้นที่ มีการยกเอามาใช้ในกระบวนการทางสังคมเพื่อสร้างฐานอำนาจในการกำหนดขอบเขตของพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ (Physical Space) ให้กลายเป็นพื้นที่ทางจิตวิญญาณ (Spiritual Space) เพราะความต้องการให้เรื่องเล่าตำนานนั้นเป็นเครื่องมือในการสร้างอำนาจหรือกลไกทางสังคมเพื่อจุดประสงค์บางประการ ทั้งอำนาจทางการเมือง การใช้ทรัพยากร และต่อรองอำนาจกลุ่มต่างๆ ที่ขยายเข้ามาสู่พื้นที่ชุมชนอันส่งผลให้ชุมชนท้องถิ่นมีวิถีชีวิตความเป็นอยู่และการใช้ทรัพยากรในท้องถิ่นเปลี่ยนแปลงไป ในบทความฉบับนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวิเคราะห์ให้เห็นถึงการนำเรื่องเล่าตำนานศักดิ์สิทธิ์ที่ปรากฏในทุ่งกุลาร้องไห้ บริเวณเมืองจำปาขันโบราณ อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ดและพื้นที่ใกล้เคียง เพื่อสร้างพื้นที่ทางวัฒนธรรม (Cultural Space) ของชุมชนในวิถีวัฒนธรรมของชาวบ้าน ด้วยการผลิตซ้ำทางประเพณี เรื่องเล่าสะท้อนให้เห็นว่าชุมชนพยายามรักษาพื้นที่ทางธรรมชาติเพื่อต่อรองเชิงอำนาจกับกลุ่มต่างๆ ที่พยายามรุกรานพื้นที่ทรัพยากรของชุมชนและการทับซ้อนทางวัฒนธรรมที่มีความหลากหลาย ดังนั้นการนำเสนอบทความนี้เพื่อนำเสนอเรื่องเล่า ตำนานของเมืองจำปาขันโบราณกับการสร้างพื้นที่ทางวัฒนธรรมของทุ่งกุลาร้องไห้ในประเด็นต่างๆ

แนวคิดการศึกษาคติชนกับการสร้างพื้นที่ทางวัฒนธรรม

ในบทความนี้ผู้เขียนมุ่งหมายให้เห็นถึงบทบาทสำคัญของตำนานต่างๆ ที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือในบริเวณเขตเมืองจำปาขันโบราณของอำเภอสุวรรณภูมิ ซึ่งถูกชุมชนเรียกขานให้เป็นจุดศูนย์กลางของทุ่งกุลาร้องไห้ตามตำนาน ในฐานะที่เป็น

กลไกของชุมชนท้องถิ่นที่นำมาอธิบายและสร้างเป็นข้อมูลอ้างอิงในการกำหนดพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ในชุมชนในบริเวณอำเภอสุวรรณภูมิ และอำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด และพื้นที่ใกล้เคียง การใช้ตำนานเพื่อกำหนดพื้นที่ทางสังคมถือเป็นกลวิธีที่มีความแยบยลและหลีกเลี่ยงจากการเผชิญหน้ากับอำนาจโดยตรง โดยพยายามสร้างพื้นที่ทางกายภาพ คือพื้นที่ทั่วไปและพื้นที่ทางความหมายคือพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ พื้นที่พิเศษให้เกิดขึ้นในชุมชน ผ่านการนำเสนออัตลักษณ์ ผลิตซ้ำของเรื่องเล่า ตำนานเพื่อปฏิเสธการถูกนิยามอัตลักษณ์ใหม่ให้ตนเองของแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ (วาสนา ละอองปลิว, 2546: 7)

แนวคิดคติชนวิทยาที่มีความสัมพันธ์กับการถูกนำมาสร้างพื้นที่ทางวัฒนธรรมให้กับชุมชนนั้นเป็นกลวิธีของชุมชนที่ใช้เรื่องเล่าตำนานปรัมปราแบบชาวบ้านมาเป็นเครื่องมือสำคัญในการปฏิบัติกรสร้างพื้นที่ ด้วยกระบวนการผ่านพิธีกรรม ประเพณี หรือผลิตซ้ำตำนานเหล่านั้นให้ผู้คนรับรู้ในฐานะพื้นที่ของเทพเจ้าเป็นดินแดนศักดิ์สิทธิ์ในอดีตจนถึงปัจจุบัน ทั้งนี้การศึกษาครั้งนี้มุ่งเน้นศึกษาข้อมูลประเภทมุขปาฐะ (Verbal Folklore) อันได้แก่เรื่องเล่า ตำนาน เป็นหลักในการศึกษาถึงแนวทางของชุมชนที่นำเอาตำนานปรัมปรามาอธิบายมูลเหตุของพิธีกรรม และการกำหนดอำนาจโดยชอบธรรมให้แก่บุคคลที่ถูกคัดเลือกให้เป็นเจ้า หมอทรง เพื่อกำหนดพื้นที่และจัดการพื้นที่ต่างๆ ให้กลายเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ อาทิ การบวงสรวงและความเชื่อเรื่องเจ้าปู่ผาน ซึ่งเชื่อว่าเป็นเทพเจ้าที่ปกป้องดูแลบ่อพันขัน บ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ และพื้นที่ใกล้เคียงบริเวณนั้น ทั้งป่าชุมชน แหล่งเกลือสินเธาว์ แหล่งน้ำ และเรื่องเล่าตำนานว่าด้วยการกำเนิดเมืองจำปาขันจากเดิมที่มีความเชื่อเรื่องผีบรรพบุรุษ ให้กลายเป็นเมืองที่ถูกสร้างด้วยพุทธบารมีเมื่อครั้งพระพุทธเจ้าเสด็จมาดินแดนสุวรรณภูมิ ได้ให้พระโมคคัลลานะปราบพระยานาคที่มีพิษมาก จนเกิดเป็นบ่อพันขันขึ้น และวิษณุกรรมก็เนรมิตปราสาทให้เป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้า ให้ปรากฏเห็นปราสาทเมืองจำปาขันปัจจุบันอยู่ที่วัดพระธาตุบ้านตาเนตร ตำบลจำปาขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

อย่างไรก็ดีการใช้ข้อมูลคติชนประเภทตำนานเพื่อกำหนดพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ยังเชื่อมโยงไปสู่แหล่งโบราณสถาน โบราณคดีต่างๆ ที่ใกล้เคียงหลายแห่ง อาทิ แหล่ง

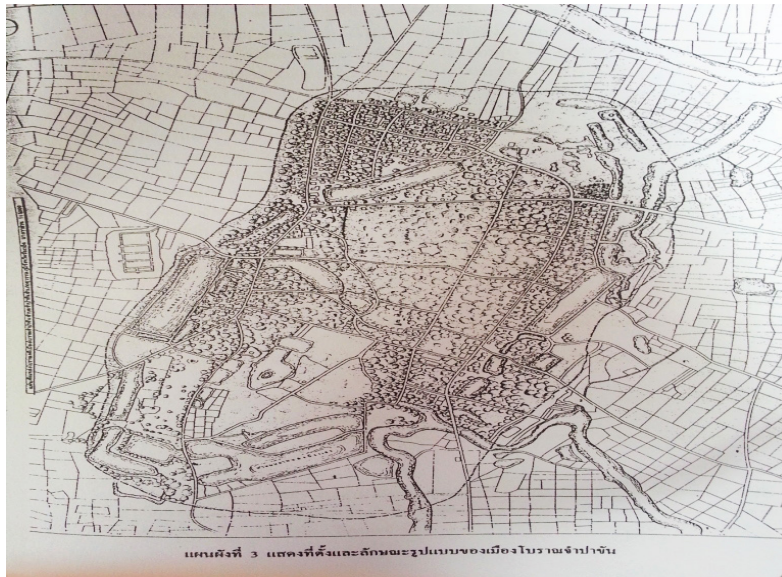
โบราณคดีโนนสูง ตำบลจำปาขัน ซึ่งพบชุดเครื่องปั้นดินเผา อายุราว 2,500-1,500 ปีเศษ เครื่องปั้นดินเผาโนนพระเจ้า เครื่องมือเหล็กโบราณบ้านปลาคว่ำ เครื่องปั้นดินเผาลาย เชือกทาบ ไหบรรจุกระดูก โนนเจ้าปู่อ่างคำ ปราสาท และอื่นๆ ในบริเวณพื้นที่อำเภอสุวรรณภูมิปัจจุบัน โดยเฉพาะ บริเวณเมืองโบราณบ่อพันขัน ซึ่งปัจจุบันตั้งเป็นตำบล จำปาขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ซึ่งจากข้อมูล ของกรมศิลปากรที่ 10 ร้อยเอ็ด กระทรวงวัฒนธรรม ได้ ใช้หลักฐานยืนยันว่าเป็นชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ใน ระหว่าง 2,500-1,500 ปีที่ผ่านมา จากการขุดพบแหล่ง โบราณคดีโนนเตือ เป็นเมืองโบราณรูปสี่เหลี่ยม ที่มีคูน้ำ รอบ 2-3 ชั้น และสระน้ำที่เป็นฝั่มือนมนุษย์ขุดทางทิศตะวันออกและทิศเหนือของเมือง คือหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่ ยืนยันชัดเจนว่าพื้นที่บริเวณนี้มีความเก่าแก่ อันทำให้ชุมชน พยายามที่จะสร้างเรื่องราวในแบบท้องถิ่นเพื่ออธิบายความ เป็นมาและเชื่อมโยงให้พื้นที่เหล่านี้กลายเป็นส่วนหนึ่งของ วิถีชีวิต ของผู้คนในชุมชน สร้างเครือญาติกับบรรพบุรุษ ผ่านการบอกกล่าวของหมอทรง และใช้สิทธิ์ในพื้นที่ทาง วัฒนธรรมนี้โดยชอบธรรม

การกำหนดพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์หรือพื้นที่ทาง วัฒนธรรมนั้นมาจากแนวคิดการจำแนกคำว่า พื้นที่ (Space) ให้มี 2 ประเภท คือ พื้นที่ในอุดมคติ (the utopias) เป็นพื้นที่ในจินตนาการมีความสัมพันธ์คล้ายคลึง หรือตรง ข้ามกับพื้นที่จริงทางสังคมแต่ไม่มีที่ตั้งจริงในสังคม และ พื้นที่ชนิดพิเศษ (heterotopias) เป็นพื้นที่ซึ่งมีรูปแบบ พบเห็นได้ในสังคม มีสถานที่จริงเชื่อมโยงสะท้อนอยู่ระหว่าง พื้นที่ในอุดมคติกับพื้นที่จริง (ไซรัตัน เจริญสินโอฬาร,

2549: 182-185) ซึ่งจากแนวคิดดังกล่าว นำมาประยุกต์ เพื่อศึกษาหาคำตอบว่าปฏิบัติการของชุมชนที่ใช้เรื่องเล่า ตำนานอธิบายพื้นที่ต่างๆ นั้น ได้ถูกสร้างสรรค์และใช้เรื่อง เล่านี้สร้างความหมายต่อพื้นที่เช่นใดให้กลายเป็นพื้นที่ทาง วัฒนธรรมของชุมชนบ่อพันขันและทุ่งกุลาร้องไห้

เรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์กับการสร้างตำนานเมืองจำปา ขันสู่การจัดการพื้นที่

ตำนานเรื่องเล่าแบบชาวบ้านถือเป็นวิถีชีวิตที่ อยู่คู่กับชุมชนอันส่งผลให้เกิดวัฒนธรรม ประเพณี หรือ พิธีกรรมต่างๆ โดยเฉพาะชุมชนที่มีแหล่งโบราณคดีเก่าแก่ การอธิบายประวัติความเป็นมาให้ง่ายและสอดคล้องกับ วัฒนธรรมชุมชนมากที่สุดก็คือ การสร้าง “ตำนาน” ให้ สอดคล้องกับพื้นที่และประเพณี เช่นเดียวกับชุมชนบ่อพัน ขันซึ่งชาวบ้านได้ให้นามเรียกขานต่อมาคือ “เมืองจำปา ขัน” ซึ่งมีลักษณะเป็นซากเมืองโบราณล้อมรอบด้วยลำน้ำ พลับพลา และลำน้ำเสียว พบหลักฐานของการก่อตั้งเมือง ที่สำคัญตั้งแต่สมัยร่วมกับยุคนครธม มีการตัดเส้นทางราช มรรคาสู่นครวัดปรากฏหลักฐานที่ชาวบ้านเรียก “คูผีแปง” ผ่านกลางทุ่งกุลาร้องไห้ จากทุ่งพระธาตุพันขัน กู่กาสิงห์ ใน เขตอำเภอสุวรรณภูมิปัจจุบัน มุ่งตรงสู่กุ่มพูชา หลักฐานของ กรมศิลปากรที่ 10 ร้อยเอ็ด มีการขุดพบแหล่งโบราณสถาน ในบริเวณเมืองจำปาขันโบราณ อาทิ กู่พระธาตุพันขัน ดอน ชุมเงิน โนนขันหมาก เนินพันขัน บ่อพันขัน สระน้ำโบราณ ซึ่งอยู่ในบริเวณที่ใกล้เคียงกันทำให้สันนิษฐานได้ว่าเคยเป็น เมืองขนาดใหญ่มาก่อน อีกทั้งยังพบโบราณวัตถุที่สำคัญ เช่น เอกมุกสิงค์ ฐานโยนี เทวรูปสมัยนครวัดและก่อนสมัย นครวัดอีกมากมาย

ที่มา : สำนักงานศิลปากรที่ 10 ร้อยเอ็ด ภาพที่ตั้งและรูปแบบเมืองโบราณจำปาขัน

การสร้างเรื่องเล่าตำนานเมืองจำปาขันโบราณแบบชาวบ้านนั้น พบว่ามีการสร้างตำนาน 2 แบบด้วยกัน คือ สร้างตำนานเมืองจำปาขันจากแหล่งโบราณสถานที่มีอยู่เดิมนั้นให้สอดคล้องกับนิทานปรัมปราของชุมชน และการสร้างตำนานจากความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่นับถือ ผ่านทางร่างทรงและผู้ประกอบพิธีกรรม เพื่อปกป้องพื้นที่ธรรมชาติบริเวณบ่อพันขันที่มีความพิเศษกว่าที่อื่นในทุกular้องไห้แห่งนี้คือแหล่งผลิตเกลือสินเธาว์ที่มีมาแต่ดั้งเดิม แต่เนื่องจากปัญหาดินเค็มของประเทศไทยเกิดในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2512-2533 ทำให้มีคำสั่งนายกรัฐมนตรีที่ 4/2523 ห้ามผลิตเกลือสินเธาว์คือในระหว่างปี พ.ศ.2523-2533

ทำให้วิถีชีวิตของชาวบ้านเปลี่ยนแปลงไปไม่สามารถต้มเกลือขายได้อย่างปกติ การปรับใช้พื้นที่จึงเป็นกลวิธีที่แยบยล ด้วยการเชื่อมโยงตำนานปรัมปราของชาวบ้านที่มีต่อพุทธศาสนาสร้างพื้นที่บ่อเกลือให้เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ตามเรื่องราวตำนานที่เชื่อว่าเดิมนั้นในทุกular้องไห้เป็นทะเล “ทุกularเดิมเค็มมันเป็นทะเลใหญ่ หัวเมืองไกลเที่ยวค้าเหื่อ ช่อมท้องเที่ยว ทะเลสาบคเคี้ยวพองแก่ง แสงกระแสน หมู่ชาวเฮือชาวแพช้อยชนสินค้ำ ปัจจิมพันจำปานครเขต เขตเวนครก้ำฟ้าเมืองบ้านน่านนคร” แต่ถูกพระยานาคสูบน้ำออกจนปลาตายเกลื่อน ครานั้นพระอินทร์

จึงให้นกอินทรียัวเมียมาจับปลาที่เน่ากิน จนขึ้นกนั้นกองเท่าภูเขา เกิดเป็นพื้นที่ต่างๆ บริเวณบ่อพันขันและใกล้เคียงพระยานาคที่ขึ้นมาดูน้ำนั้นออกก็พันพิษทำให้ชาวบ้านชาวเมืองเดือดร้อน จนเมื่อคราวพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จพร้อมด้วยพระโมคคัลลานะมายังดินแดนสุวรรณภูมิ เพื่อปราบพระยานาคนั้นก็ให้พระโมคคัลลานะปราบพระยานาคนั้น เพราะพิษของ พญานาคมีรสเค็มจัดยิ่งกว่าเกลือเสียอีก พระโมคคัลลานะอรหันต์ เมื่อเล็งเห็นเหตุการณ์ดังนั้นจึงเข้ามาดมเตโชกสิณ เกิดเป็นเปลวไฟไปปกปิดปากบ่อที่พญานาคโผล่ขึ้นมาพันพิษ ไม่ให้โผล่ขึ้นมาพันพิษได้อีก และท่านเกรงว่าพญานาคจะขึ้นมาได้อีก จึงอธิษฐานเท้าซ้ายเหยียบที่ชายฉัตร ปัจจุบันยังเหลือให้เห็นเป็นรอยเท้าคนขนาดยาว 1 เมตร กว้าง 40 เซนติเมตร อยู่ระหว่างเนินย่าน้อยบริเวณบ่อพันขัน และอธิษฐานเท้าขวาเหยียบที่ชายฉัตรห่างกันไปทางทิศใต้ประมาณ 1 กิโลเมตร ตรงปากน้ำลง ลำน้ำเสียว (คอคับ) มีรอยขนาดเท่ากันยังเหลือปรากฏอยู่เหมือนเดิม ปัจจุบันปิดบ่อเป็นฝายกั้นน้ำ จึงทำให้น้ำท่วมทั้งสองรอย ต่อมาจิ๋วของพระมหาโมคคัลลานะ จึงเกิดเป็นแผ่นดินเป็นรูปจักรและท่านเกรงว่าประชาชนต่อไปจะไม่มน้ำจืดกิน จึงได้อธิษฐานใช้นิ้วชี้ขี้ผึ้งไปตรงผ้าจิ๋วผืนนั้น เกิดรอยแตกเท่าขันน้ำ มีน้ำไหลออกมาประจำ ชาว

บ้านเรียกว่า น้ำสาคร เพราะมีลักษณะเหมือนครกตำข้าว และบริเวณทั้งหมดทั่วบริเวณนั้น เรียกว่า บ่อพันขัน เมื่อปราบพญานาคเสร็จแล้วก็แสดงธรรมโปรดชาวเมืองให้ยึดมั่นใน พระรัตนตรัย จากนั้นก็กลับเข้าเฝ้าพระพุทธองค์ และมีได้กลับคืนมาสู่ดินแดนแถบนี้

แหล่งน้ำธรรมชาติ (น้ำเค็ม) บ่อน้ำพันขัน และรูปปั้นพระยานาค จากความเชื่อว่าพิษทำให้น้ำบริเวณบ่อพันขันมีรสเค็ม

บ่อพันขันเป็นแหล่งน้ำธรรมชาติที่มีรสขาคกร่อยต่างจากแหล่งน้ำจืดทั่วไป เนื่องจากการสูบน้ำใต้ดินขึ้นมาดื่มเกลือเป็นเวลานานทำให้พื้นที่บริเวณดังกล่าวเกิดเป็นดินเกลือ หรือดินเฝียด แต่ด้วยบ่อน้ำเล็กๆ ที่อยู่ตรงกลางลานหินมีความพิเศษคือ น้ำจืดสนิทและไหลออกมาขังในบ่อหินตลอดเวลาไม่ล้นหรือแห้งไปนั้นทำให้นานความศักดิ์สิทธิ์เกิดความน่าเชื่อถือและสามารถสร้างให้พื้นที่นั้นเป็นความมหัศจรรย์แบบพื้นบ้าน

นอกเหนือจากความเชื่อตามตำนานปรัมปราเกี่ยวกับพื้นที่บ่อพันขันแล้ว ในอีกแง่มุมหนึ่งการสร้างความพิเศษให้กับพื้นที่นี้คือ ความเชื่อเรื่องตำนานเจ้าปู่ผ่านภูวงค์ ซึ่งเกิดจากการร่างทรงนางเทียมได้พยายามติดต่อกับวิญญาณของบรรพบุรุษตามความเชื่อที่พื้นที่แห่งนี้เคยเป็นเมืองมาก่อนยอมเป็นที่อยู่ของผีศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย จึงเกิดเป็นตำนานเจ้าพ่อบ่อพันขันขึ้น ตามความเชื่อที่เจ้าพ่อบ่อพันขัน หรือเจ้าปู่ผ่านนี้ เป็นเทพเจ้าองค์หนึ่งที่พิทักษ์รักษาบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ของชาวบ้านที่นำน้ำเกลือ ผู้คนที่อาศัยอยู่บริเวณนั้นเรียกแทนตนเองว่า ลูกข้างลูกม้าลูกฝั่งขุนเทียน คือนับถือถึงขั้นยอมถวายตนเองเป็นเครื่องบูชาแด่เจ้าพ่อ ประวัติเล่าว่า เจ้าปู่ผ่านบงคนเรียกว่าปู่พราน ซึ่งหากพิจารณาว่าจะเกิดจากการที่ปู่เป็นผู้ชายหุ่นใหญ่กำยำ

(คนแปดศอก) จึงมีลักษณะเหมือนพรานป่า มาล่าสัตว์ที่ดงแห่งนี้ และมาพบกับเณรโง่งป่วยอยู่จึงอุทานออกไปว่า “ไอ้ตาเถร” ด้วยเหตุนี้จึงเรียกบริเวณนั้นว่า บ้านตาเถรต่อมา และปู่พรานนี้ได้ช่วยรักษาจนหาย คนทั้งหลายจึงยกให้ท่านเป็นผู้ศักดิ์สิทธิ์และเป็นเจ้าแห่งพรานทั้งหลายในแถบนั้น จนได้เป็นทหารเอกในเมืองจำปานคร (จำปาขัน) อีกทั้งท่านเองยังเป็นเชื้อสายของท้าวเวสสุวรรณอีกด้วย เมื่อท่านตายไปดวงวิญญาณได้อยู่ที่บ่อพันขันเพื่อปกปักรักษาผู้คน ตามตำนานจากกลอนลำที่พ่อจันดี โคตรสุวรรณ หมอทรงปู่ผ่าน อายุ 98 ปี ท่านลำไว้ว่า

“ยังมีเมืองหนึ่งนั้นจำปาทองเทวราชพูน ดันดุงฟ้าเทียวดันดุงถึง ขึ้นกราบไหว้สุวรรณราชเทโวพูน (พี่ชายเพ็นพญาเวสสุวรรณ) ภูมิพระชื่นชมแกล้งถ้อย มาเด้อผ่านคำผู้มีเกียรติกิงโลก เชื่อข้าแห่งนามท้าวค้อยคง เมื่อนั้นท้าวใหญ่ฮู้กะฮับภาคเทโว พงษ์พันธุ์อยู่ทรงครบหน้า แต่ว่าโสกกาก้าแดนได้กะหายห้วง แค้นแต่ข้าพระบาทเจ้าใจช่องขอดทะนัง นั้นแล้ว ก็เพราะพลัดพรางแก้วพลอยพรางชยา ทรงจันคุณจากไกลกันล้ำ ขอแก้จักรเจ้ามีใจคนิงมาก เชิญช่วยชี้โบราณน้ำวังหวังสรง...” (จันดี โคตรสุวรรณ, 2558: สัมภาษณ์)

ภาพ : พ่อจันดี โคตรสุวรรณ ผู้ให้ข้อมูลตำนานบ่อพันขัน และเจ้าพ่อบ่อพันขัน

ด้วยความศรัทธาของปู่ผ่านตามความเชื่อของชุมชนบ่อพันขันทำให้เชื่อว่าทรัพยากรทุกชนิดที่อยู่อาณาบริเวณนั้นเป็นของมีเจ้าของ ใครจะใช้อะไรทำอะไรต้องมีพิธีบอกกล่าว โดยใช้นางเทียมเป็นผู้ติดต่อสื่อสารกับดวงวิญญาณ ไม่ว่าจะชุมนุมจะจัดกิจกรรมใดต้องมีการเซ่นสรวงบูชา โดยเฉพาะในเดือน 3 ของทุกปีจะต้องมีการเลี้ยงผีในบริเวณบ่อพันขัน ด้วยการรวมตัวกันของเหล่านางทรงทั้งหลายจากทั่วสารทิศเพื่อมาบูชาเจ้าปู่ผ่าน ในเดือน 5 จะต้องนำเอาน้ำจากบ่อพันขันซึ่งถือเสมอตัวแทนของปู่ผ่านไปสรงพระธาตุพันขัน เดือน 6 ของทุกปีต้องจุดบั้งไฟเพื่อถวายเจ้าปู่และแถน เดือน 12 จัดงานแข่งเรือ ในบริเวณลำห้วยบ่อพันขันนั้นเพื่อเป็นการบูชาต่อเจ้าปู่และผีบรรพบุรุษทั้งหลาย จะเห็นว่าการจัดกิจกรรมตลอดทั้งปีเพื่อเป็นการเซ่นบูชาต่อพื้นที่บ่อพันขันนั้น ถือเป็นการปฏิบัติของชุมชนที่ปฏิบัติต่อพื้นที่แหล่งทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน ให้เป็นพื้นที่ของผู้วิเศษและเกิดความศรัทธาจากตำนานเรื่องเล่า

การสร้างตำนานเมืองจำปาขันทั้งสองรูปแบบพบว่าการเชื่อมโยงตำนานให้มีความเกี่ยวพันกันทั้งความเชื่อดั้งเดิมคือผีบรรพบุรุษ ผู้วิเศษ และความเชื่อตามแนวทางพุทธศาสนา อันเป็นการจัดการทรัพยากรเกลือและทรัพยากรทางธรรมอื่นๆ ในบริเวณพื้นที่บ่อพันขัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งน้ำจืดที่เกิดจากบ่อน้ำเล็กๆ ให้กลายเป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์ ต้นไม้หรือโบราณวัตถุต่างๆ ให้ถือเป็นของผีเจ้า

พ่อปู่ผ่านที่คนทั่วไปไม่สามารถจับต้องหรือเคลื่อนย้ายไปที่อื่นได้นั้น คือการใช้ปฏิบัติการทางวัฒนธรรมให้พื้นที่บริเวณดังกล่าวกลายเป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรมมากกว่าพื้นที่ทางการเกษตรดังเช่นแต่ก่อน ชุมชนมีการจัดกิจกรรมในพื้นที่เพื่อย้ำความศรัทธาและเชื่อมโยงความเชื่อต่างๆ เข้าด้วยกัน ทั้งพราหมณ์ พุทธ และผี ให้อยู่ด้วยกันได้ภายใต้บริบทของสังคมร่วมกัน

พุทธประวัติพื้นบ้านกับการสร้างพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์

จากตำนานที่ปรากฏในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ มักพบตำนานที่ว่าด้วยพุทธศาสนาแบบพื้นบ้าน คือเอานิทานปรัมปรามาอธิบายมูลเหตุและพิธีกรรมทางพุทธศาสนาตามแบบฉบับของชาวลาวอีสาน ซึ่งอพยพเข้าสู่ดินแดนทุ่งกุลาร้องไห้มานานหลายร้อยปีมาแล้ว หลักฐานทางประวัติศาสตร์ทั้งปรางค์กู่ และปราสาทต่างๆ ที่ขุดพบ เอกมุขลิ่งค์ ฐานโยนี หรือวัตถุต่างๆ ล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งสำคัญในความเชื่อศาสนาพราหมณ์เมื่อครั้งอาณาจักรขอมเรืองอำนาจ แต่เมื่อสิ้นอำนาจของขอมแล้วสิ่งที่แทนที่คือศาสนาแบบพื้นบ้าน ซึ่งเป็นความเชื่อแบบผสมผสานทั้งผีแบบดั้งเดิม และพุทธศาสนาที่เข้ามาเมื่ออิทธิพลในดินแดนสุวรรณภูมิ ทำให้ประเพณีวัฒนธรรมต่างๆ ของชุมชนในทุ่งกุลาร้องไห้เกิดผสมผสาน ทั้งพราหมณ์ พุทธ และผี ดังปรากฏในตำนานการสร้างพระธาตุบ่อพันขัน ที่

เล่าว่าเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จมาเพื่อปราบพระยานกอินทรีที่กำเริบจับพระยาช้างเผือก และผู้คนในแถบป่าดงหลวงหรือทุ่งกุลาร้องไห้กิน และกำราบพระยานาคศรีสุทโธที่พ่นพิษใส่ผู้คนในบริเวณเมืองจำปาขันนครจนได้รับความเดือดร้อนนั้น พระพุทธเจ้าได้ให้พระโมคคัลลานะผู้มีฤทธิ์มาก เป็นผู้ไปปราบส่วนพระองค์นั้นประทับรอยอยู่ที่แห่งหนึ่ง ครานั้นวิษณุกรรมเทพบุตรจึงได้มานรมิตปราสาทเพื่อเป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้าไว้ จึงกลายเป็นปราสาทบ่อพันขันในปัจจุบัน ซึ่งหลักฐานของกรมศิลปากรที่ 10 ร้อยเอ็ด ได้ขุดพบแท่นศิวิลิ่งคั่นฐานโยนที่ปราสาทแห่งนี้ เป็นปราสาทฐานศิลาแลง ก่อด้วยอิฐ ยอดปราสาทพังหายไป แต่ปัจจุบันจากความเชื่อตามแนวพุทธศาสนาชาวบ้านได้ร่วมกันสร้างและประดิษฐานพระพุทธรูปไว้แทนที่เพื่อเป็นที่เคารพบูชาในเดือนห้าของทุกปีชาวบ้านจะจัดงานสงกรานต์ โดยมิชชวนแห่เชิญน้ำจากบ่อพันขันมาสงกรานต์ ในนามตัวแทนของเจ้าปู่ผ่านที่ปฏิบัติต่อพุทธศาสนา

พระธาตุบ่อพันขัน บ้านตาเณร ต.จำปาขัน
อ.สุวรรณภูมิ จ.ร้อยเอ็ด

ส่วนอีกสำนวนหนึ่งที่เกิดขึ้นจากการสร้างตำนานพระธาตุบ่อพันขันนี้คือ ความเชื่อเรื่องย่าหม่อมว่าเป็นเทพธิดาผู้ได้สร้างปราสาทหลังนี้ขึ้นเพื่อเป็นที่ประทับของ

พระติวะ จึงได้ประดิษฐานศิวิลิ่งไว้บนแท่นโยนที่ชาวบ้านยังให้ความเคารพและในงานสงกรานต์ก็จะจัดสงกรานต์ย่าหม่อมซึ่งเป็นรูปแกะสลักผู้หญิงจากหินทรายขุดพบในพระธาตุแห่งนี้เมื่อครั้งกรมศิลปากรได้ขุดตกแต่งโบราณสถาน แต่ทว่าเดิมที่นั่นรูปย่าหม่อมไม่มีเศียรแต่ชาวบ้านได้ให้ช่างแกะสลักหินแกะเศียรใหม่ตามคำบอกลักษณะของนางเทยัมที่เป็นคนวาดภาพหน้าตาของย่าหม่อมให้แกะตาม และชาวบ้านยังร่วมกันสร้างหุ่นจำลองของย่าหม่อมนี้ไว้ที่บริเวณหน้าพระธาตุบ่อพันขันเพื่อให้เป็นที่บูชาของผู้คน

รูปแกะสลักหินย่าหม่อมบนศาลาการเปรียญ และรูปปั้นย่าหม่อมที่หน้าพระธาตุบ่อพันขัน วัดพระธาตุบ่อพันขัน

ตำนานทางศาสนาพุทธที่ชาวบ้านในเขตทุ่งกุลาร้องไห้สร้างขึ้นเพื่อเพิ่มความศักดิ์สิทธิ์แก่พื้นที่ของตนนั้นยังปรากฏในตำนานการสร้างพระธาตุโมคคัลลา ที่วัดกลางสุวรรณภูมิ ตามความเชื่อที่ว่าพระโมคคัลลานะได้มาปราบพระยานกอินทรีและพระยานาคแล้วสร้างความสงบสุขให้แก่ชาวเมืองจนเกิดความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเมื่อพระโมคคัลลานะนิพานชาวบ้านจึงร่วมใจกันสร้างพระธาตุขึ้นเพื่อเชิญพระธาตุของพระองค์มาประดิษฐานไว้กลางดงศรีภูมิ ซึ่งเป็นดงที่พระยานกอินทรีกินพระยาช้างเผือกแล้วเอาหัวช้างไปทิ้งไว้ตรงนั้น ในทุกปีชาวสุวรรณภูมิจะจัดกิจกรรมไหว้พระธาตุโมคคัลลาเป็นเวลา 3 วัน 3 คืน ในทุกๆ ปี โดยจะจัดในวันขึ้น 14 - 15 ค่ำ และวันแรม 1 ค่ำ เดือน 4 ตามความเชื่อของชาวบ้านที่มีต่อพระธาตุทั้งเรื่องเล่าปาฏิหาริย์ต่างๆที่เกิดขึ้นและปัจจุบันได้กลายเป็นงานประจำปีของอำเภอ

ภาพพระธาตุโมคคัลลา วัดกลาง อ.สุวรรณภูมิ
ที่มา : <http://www.esanguide.com/city>

การผสมผสานทางความเชื่อวัฒนธรรมแบบพราหมณ์ พุทธ และผี ของชุมชนในทุ่งกุลาร้องไห้ทำให้เห็นว่าการสร้างพื้นที่ทางวัฒนธรรมของชุมชนในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้มีการผสมผสานและทับซ้อนทางความเชื่อ ตั้งแต่ดั้งเดิมเรื่องพราหมณ์ตามอาณาจักรขอมโบราณ และถูกทับซ้อนด้วยความเชื่อทางพุทธศาสนาด้วยการสร้างตำนานพุทธศาสนาแบบพื้นบ้านอธิบายการเป็นอยู่ของโบราณสถานที่มีมาดั้งเดิมแล้ว และการเชื่อมต่อของวัฒนธรรมทั้ง 2 รูปแบบนั้นยังคงมีความเชื่อผีบรรพบุรุษเข้ามามีส่วนร่วมและเชื่อมโยงความเชื่อทั้งหมดเข้าหากันและอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติ การปฏิบัติต่อพื้นที่ทางวัฒนธรรมเหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นการใช้พิธีกรรม การใช้ตำนานเพื่อยืนยันความหมายของพื้นที่ในเขตตอนกลางทุ่งกุลาร้องไห้ให้กลายเป็นพื้นที่เมืองหลวงเดิมและเป็นที่อยู่ของเหล่าเทพเจ้า เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่ทุกคนต้องให้ความเคารพ เป็นกลวิธีแบบพื้นบ้านที่สามารถสร้างสรรคพิธีกรรมต่อพื้นที่อันเป็นการแสดงออกถึงความหวงแหนพื้นที่ทำกินควบคู่กับการเคารพบูชาในพื้นที่เพื่อการอนุรักษ์ทรัพยากรของชุมชน แม้ว่าเดิมทีหลักฐานทางประวัติศาสตร์จะบ่งบอกว่าพื้นที่เหล่านี้เคยเป็นกลุ่มชาวเขมรมาก่อนแต่เมื่อปัจจุบันกลุ่มลาวอีสาน

เข้ามามีบทบาทและเจ้าของพื้นที่วัฒนธรรมจึงต้องเกิดการผสมผสานกันเข้าให้ตอบสนองต่อความเป็นอยู่ของกลุ่มคนเพื่อต่อรองอำนาจในการครอบครองพื้นที่และสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้กับพื้นที่ดังกล่าว

การสร้างพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์จากพิธีกรรมและกระบวนการของนางเทียม

พิธีกรรมการเซ่นไหว้พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้คือการทำความเคารพต่อพื้นที่ ผู้วิเศษ หรือเจ้าพ่อต่างๆ ซึ่งเชื่อว่าทุกพื้นที่มีเจ้าของ หรือผู้ที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติครอบครองดูแลอยู่เสมอ ดังนั้นแล้วชาวบ้านจึงต้องมีพิธีกรรมการเซ่นไหว้บูชาประจำปี หรือในโอกาสต่างๆ อาทิการจะไปค้าขาย การแต่งงาน การต้อนรับสมาชิก ทั้งสมาชิกของชุมชนหรือสมาชิกครอบครัว โอกาสเหล่านี้ชาวบ้านจะต้องมีการเซ่นไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพื้นที่ ด้วยการเลี้ยงเหล้า ไก่ หมู คำหมาก ยามวน ดอกไม้รูปเทียน กล้วยาคาขออดหรือหากเป็นงานเลี้ยงประจำปีก็ต้องมีเครื่องเซ่นพิเศษที่เจ้าพ่อ หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์นั้นๆต้องการ เช่นเจ้าพ่อทุ่งกุลาร้องไห้ต้องเซ่นด้วย ควายทาม (เต่านา) เจ้าพ่อศรีนครเตาถวายเต่า เจ้าพ่อปูผ่านถวายอาหารจากเต่าและบั้งไฟ เจ้าพ่อเสือหาญถวายก้อยควายทาม เป็นต้น สิ่งของที่ต้องนำมาถวายพิเศษนี้ผู้ศึกษาเองมองว่านั่นคือวิธีการสร้างความศักดิ์สิทธิ์และสร้าง อัตลักษณ์แบบหนึ่งของ “เฒ่าจ่า” “นางเทียม” และคนในชุมชน ที่พยายามสร้างให้เจ้าพ่อนั้นมีความโดดเด่นและระลึกถึงเอกลักษณ์ของชุมชนแบบดั้งเดิม สังเกตว่าเจ้าพ่อที่อยู่ทุ่งกุลาร้องไห้ส่วนมาก มักจะต้องเซ่นด้วยเต่า เช่นเดียวกันเนื่องจากพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้เป็นที่ราบและมีดอนขึ้นเป็นระยะๆ มักเป็นป่าดิบแล้ง ป่าแพ็ก ซึ่งเป็นป่าที่มีเต่านาเยอะ เมื่อจะนำมาเลี้ยงเจ้าพ่อก็ต้องให้เฒ่าจ่าเป็นผู้นำประกอบพิธีกรรม หรือแม่กึ่งนางเทียมที่ เป็นผู้ติดต่อสื่อสารระหว่างชาวบ้านกับ วิญญาณเจ้าพ่อต่างๆ

การบวงสรวงต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ที่เป็นพิธีกรรมประจำปีมักเลือกเอาเวลาวันพุธที่ 1 เดือน 3 วันพุธ เดือน 6 และหลังวันออกพรรษา 3 วันของทุกปีเนื่องจากเป็นช่วงเวลา ก่อน กลางและหลังฤดูการทำนา ซึ่งการเซ่นไหว้ในเดือน 3 นั้นถือเป็นงานใหญ่ลูกฝั่งขุนเทียนชาวบ้านจะต้องนำผลผลิตที่ได้ในปีนั้นไปร่วมบูชาด้วยเพื่อเป็นการตอบแทนวิญญาณศักดิ์สิทธิ์ที่ช่วยดูแลผลผลิต

ทางการเกษตรให้ได้ผลในปีนั้น ของเช่นไผ่มีทั้งเครื่องควาหวาน เครื่องตีม ของเคี้ยว และเครื่องไถก่อนพิเศษ เต่า ไก่ หมู ปลา ข้าวเปลือก ส่วนกิจกรรมในเดือน 6 หรือการเลี้ยงก่อนลงมือทำนานั้น นอกเหนือจากเครื่องเช่นไผ่แล้ว ชาวบ้านยังมีการจุดบั้งไฟเพื่อบวงสรวงและเสี่ยงทาย ฝน 1 บั้งเสี่ยงทายสัตว์เลี้ยง 1 บั้งเสี่ยงทายผู้คน 1 บั้ง โดยเจ้าแม่เป็นผู้ดำเนินการนำบวงสรวง จะให้ผู้อื่นหรือคนทั่วไปไม่ได้เพราะถือว่าเจ้าแม่เป็นบุคคลที่ได้รับอนุญาตจากดวงวิญญาณแล้วให้ติดต่อได้ และจะรับของเช่นไผ่จากเจ้าแม่เท่านั้น หากแม้ชาวบ้านทำให้วิญญาณไม่พอใจก็จะติดต่อผ่านเจ้าแม่ อาจจะเป็รารายหรือเหตุการณ์แปลกๆ ดังเช่นพ่อใหญ่จันดีที่เคยเจอใหญ่เข้าไปที่บ้าน เพราะชาวบ้านนั้นบวงสรวงไม่ถูกใจ จนต้องแต่งขันห้าขอขมาและนางู้นั้นไปปล่อยคืนที่ดอนเจ้าปู่ผ่านและต้องเลี้ยงใหม่

“แต่ก่อนนี้ไปไหนากะบอียดอยากเต่า ไผ่พ้อกะจับมาไว้พอยามเลี้ยงปู่กะต้องเอามาถ้อย เอ็นว่า ก้อยควายทามเพิ่นเอ็นเต่าว่าควายทาม เป็นสัตว์เลี้ยงของเพิ่น ต้องก้อยให้กินทุกปี ถ้าปีใดบ่มีผัดคัก มาต้องถูกหลานโลด ออกปากเจ้าแม่ให้ต้องเอาไปเลี้ยง คันเลี้ยงถักฝนฟ้ากะดี เข้าน้ำได้ดี...” (พ่อทอง สนวนงาม, 2558: สัมภาษณ์)

ชาวบ้านจะเลือกวันที่ทำการเช่นไผ่ คือวันพุธ ตอนเช้าเท่านั้น ตามความเชื่อว่าเป็นวันกลางสัปดาห์ วันที่เปิดให้วิญญาณออกมายังโลกมนุษย์ได้ ซึ่งจะทำให้วิญญาณของเจ้าพ่อสามารถมารับเครื่องเช่นไผ่ได้สะดวก โดยวิญญาณของเจ้าพ่อจะมารับเครื่องเช่นไผ่ผ่านการเข้าทรงของเหล่านางเทียม อันเป็นการสร้างพลังอำนาจที่เป็นดั่งสัญลักษณ์ให้คนในชุมชนมีความเคารพนับถือที่ถ่ายทอดออกมาผ่านการประกอบพิธีกรรมและยังเป็นที่พักทางจิตใจของคนในชุมชน สัญลักษณ์ของนางเทียมที่เข้าทรงวิญญาณเจ้าพ่อต่างๆ นั้น คือการที่ชุมชนได้อำนาจของเจ้าพ่อเพื่อจัดการกับพื้นที่และจัดการทรัพยากรดิน น้ำ ทรัพยากรป่าไม้ ในบริเวณดังกล่าวด้วยการออกปากนางเทียมห้ามกระทำการต่างๆ ในพื้นที่ของดงเจ้าพ่อ อาทิวิตถุโบราณต่างๆ ที่กระจายอยู่ในพื้นที่ ก้อนหินดินเกลือ หรือแม้แต่โปนขึ้นกที่มักมีคนไปปลั้กลอบขุดเอาดินที่มีซากฟอสซิลหอยปะปนอยู่เพราะความเชื่อว่าเป็นยาสารพัดนึกได้ ก็

ถูกห้ามปรามจากดวงวิญญาณให้เอามาคืนให้หมด

ครั้งหนึ่งขณะที่ลูกฝั่งขุนเทียนกำลังเช่นสรวงเจ้าพ่อบ่อพันขันอยู่นั้น ได้มีนางเทียมแล เป็นคนบ้านขม้นซึ่งกำลังเข้าทรงอยู่ ก็เกิดมีท่าทางผิดปกติ ทั้งสีหน้า ท่าทาง ภาษาพูด น้ำเสียง ทำให้เจ้าแม่จ๋าและชาวบ้านเกิดความตกใจ จึงรีบยกขันดอกไม้และเครื่องสมมาถวายนางเทียม นางเทียมจึงแล้วถามว่า “รู้ไหมเราคือใคร มาจากไหน “ทุกคนบอก “ไม่รู้แล้วข้าน้อย” นางเทียมจึงออกปากบอกว่าคือท้าวผ่านภูวงค์ เป็นเจ้าแห่งเมืองนี้ มาอาศัยร่างของนางแลเป็นร่างทรงเพื่อสื่อสารกับพวกเจ้านับแต่บัดนี้เป็นต้นไป จะมาพบกับทุกๆคนในเดือน 3 เดือน 6 และออกพรรษาเท่านั้น และร่างทรงก็เรียกเอาคนเพื่อแต่งตั้งให้เป็นบริวารด้วยการผูกแขนให้เป็นบริวารเพื่อดูแลการประกอบพิธีกรรมต่อไป

(ขาว สมอาสา, 2552: 199)

การสร้างความศักดิ์สิทธิ์ของพื้นที่ของเหล่านางเทียมนั้นเป็นกลวิธีการแยกพื้นที่ทางการเกษตรธรรมดาให้เป็นพื้นที่พิเศษทางวัฒนธรรม อันเป็นการป้องกันทรัพยากรธรรมชาติในบริเวณดังกล่าวให้คงอยู่ควบคู่กับการประกอบพิธีกรรม สังเกตจากพื้นที่หลายไร่ที่ถูกกำหนดว่าเป็นที่อยู่ของเจ้าปู่ผ่าน หรือดงต่างๆ อาทิดงภูดินในอำเภอราศรีไศล ดงเจ้าพ่อคันธนาม ดงเจ้าพ่อศรีนครเตา ล้วนแล้วแต่ได้รับการดูแลรักษาจากการออกปากของนางเทียมกำหนดพื้นที่ห้ามตัดต้นไม้ หรือลักลอบเอาทรัพยากรทั้งหมดออกจากพื้นที่ แม้แต่พื้นที่บ่อพันขันเอง ข้อห้ามที่สำคัญของชุมชนคือ ห้ามนำน้ำบริเวณบ่อไปต้มเกลือในหมู่บ้านถือเป็นเรื่องผิดผี หรือแม้แต่การกำหนดพื้นที่ที่อยู่ของเจ้าพ่อมักเป็นพื้นที่ป่าทึบ มีแหล่งน้ำใกล้ๆ ก็คืออีกวิธีการหนึ่งที่จะดูแลป่าและน้ำอันเป็นทรัพยากรที่มีค่าที่สุดในทุ่งกว้างแห่งนี้ด้วยกระบวนการสร้างความหมายให้พื้นที่ทางวัฒนธรรมของนางเทียมเหล่านี้ก็คือการนำเอาอำนาจศักดิ์สิทธิ์ของเจ้าพ่อบ่อพันขันซึ่งเชื่อว่าเป็นวีรบุรุษประจำท้องถิ่นประกอบกับเรื่องเล่าตำนาน ผ่านพิธีกรรมและสร้างตัวตนนางเทียมเพื่อต่อรองอำนาจภายใต้บริบทสภาพแวดล้อม เศรษฐกิจ สังคม การเมือง และวัฒนธรรมที่เลื่อนไหลผสมผสานพราหมณ์ ผี และพุทธ เพื่อการดูแลรักษาทรัพยากร ดิน น้ำ

ป่า ของชุมชน ถือเป็น การสร้าง ความชอบธรรม เพื่อต่อสู้เชิงสัญลักษณ์ อีกทั้ง การทรงผีเจ้าพ่อ บางครั้ง ยังมีการนำเอา พระสงฆ์ ที่ถือว่าเป็นที่เคารพนับถือ ของชุมชน มาร่วมปฏิบัติ การด้วย มีการเจริญพุทธมนต์ หรือให้พระเทศนา เรื่องของ ตำนานผีเจ้าพ่อ ประกอบ พิธีกรรม การเซ่นไหว้ และเข้าทรง อย่างไรก็ตาม ปฏิบัติการ ของการสร้างพื้นที่ทางวัฒนธรรม ของนางเทียม นั้นก็เพื่อ การจัดการ กับ ทรัพยากรธรรมชาติ ของชุมชน ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ชุมชน บ่อพันขัน ที่ไม่สามารถ เกิดได้ โดยอาศัย ความเชื่อ หรือแนว ความคิด เพียงด้านใดด้านหนึ่ง เท่านั้น แต่คือ การผสมผสาน กันในหลายๆ แนวความคิด ผ่าน การสร้าง พิธีกรรม และวิธี การต่างๆ เพื่อ ต่อรอง อำนาจ การจัดการ แหล่ง โบราณสถาน และแหล่ง ทรัพยากร ของชุมชน ระหว่าง ชุมชน กับ ชุมชนเอง และชุมชน กับ อำนาจรัฐ ที่พยายาม เข้ามา จัดการ ชุมชน

บทสรุป

จากการศึกษา บทบาท เรื่องเล่า ตำนานศักดิ์สิทธิ์ ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เรื่องเล่าที่ ปรากฏ ในบริเวณ นครจำปาขัน ที่ใช้ เพื่อ สร้าง ความหมาย ให้ กับพื้นที่ ให้กลายเป็นพื้นที่ พิเศษ ทางวัฒนธรรม ของชุมชนคน ทุ่งกุลาร้องไห้ อำเภอสวรรคภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ทำให้เข้าใจ กระบวน ของชุมชน ที่พยายาม แสดงให้เห็นว่า การจัดการ พื้นที่ ของชุมชน ภายใต้ บริบท ของสังคม ที่เปลี่ยนแปลง ไป ตามยุคสมัย ด้วยการ ใช้กลวิธี ต่างๆ ประกอบกัน ทั้งเรื่อง เล่า ตำนานศักดิ์สิทธิ์สู่ การประกอบ พิธีกรรม เชื่อมโยง เรื่อง เล่า ผ่าน นางเทียม และ กิจกรรม ประจำปี ของชุมชน อีกทั้ง ยังอาศัย การปฏิบัติ การที่เป็น รูปธรรม สร้าง หุ่นรูปปั้น เจ้าพ่อ ต่างๆ ที่ศักดิ์สิทธิ์ โดยเฉพาะ การใช้ เรื่องเล่า ตำนาน ให้ เชื่อม โยงพื้นที่ ต่างๆ ในบริเวณ ทุ่งกุลาร้องไห้ เข้าด้วยกัน ให้เกิด ความน่าเชื่อถือ และ ปลุกฝัง แนวความคิด ให้ผู้คน ในสังคมว่า

ตนเองคือ ลูกฝั่งขุนเทียน ข้าทาสบริวาร หรือพลเมืองตั้งแต่ อดีตชาติ จนถึงปัจจุบัน คือ การสร้าง ความน่าเชื่อถือ ให้แก่ พื้นที่ว่าเป็นพื้นที่จริง

การสร้าง เครือข่าย ความสัมพันธ์ ด้วยตำนาน เจ้าพ่อ ในบริเวณ ทุ่งกุลาร้องไห้ ทำให้ ผู้คน เกิด ความเชื่อ ว่า ทั้งหมด เป็นเชื้อสาย เดียวกัน ไม่ได้ เกิด ความแบ่งแยก ดังเช่น ตำนาน ที่บอกว่า เจ้าพ่อ เสือ หลาน แห่ง ทุ่งบ้าน กูกาสิงห์ เป็น เพื่อน (เสี่ยว) กับ เจ้าพ่อ ศรีนครเตา แห่ง เมือง พยัคฆภูมิพิสัย ผีหัวแสง ในทุ่งกุลา เป็น ลูกเจ้าเมือง จำปาขัน นคร ท้าวคันธ นาม เจ้าพ่อ ดงภูดิน เป็น เครือญาติ ชึ่งกัน และกัน หรือ การ เข้ามา สัน สรรค์ ของ ความเชื่อ พุทธศาสนา ให้ เข้ามา มี ส่วน ร่วม ใน ตำนาน ทุ่งกุลาร้องไห้ ทำให้ เห็น ว่า ตำนาน เรื่อง เล่า ปรำปราม มี บทบาท สำคัญ มาก ใน การ กำหนด พื้นที่ ห้วย หนอง ป่า โคน หรือ สถานที่ อัน มีความ พิเศษ ให้ กลายเป็น พื้นที่ ทางวัฒนธรรม ของชุมชน เพื่อ ใช้ ประกอบ พิธีกรรม และ ยึดเหนี่ยว ความเชื่อ ให้ คง อยู่ สร้าง ความเป็น อันหนึ่ง อันเดียวกัน แก่ ชุมชน เพื่อ ต่อรอง ทาง อำนาจ การจัดการ ทรัพยากร ธรรมชาติ ใน ทุ่งกุลาร้องไห้ ตัว ตนเอง และ การ ใช้ อำนาจ ของ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ เพื่อ สร้าง สำเนียง ร่วมกัน ของชุมชน และ ส่ง ต่อ สู่ ลูกหลาน ในชุมชน

ชาวบ้าน ใช้ ภูมิปัญญา ที่ ได้รับ การ ถ่ายทอด มา จาก บรรพบุรุษ ปรับ สู่ การจัดการ ทรัพยากร ธรรมชาติ ตาม แนวคิด แบบ พื้นบ้าน อัน เป็น การจัดการ พื้นที่ ที่ทับซ้อน ระหว่าง ชุมชน กับ รัฐ นอกจากนี้ ยัง พบ ว่า ชุมชน ยัง ใช้ พุทธประวัติ แบบ พื้น บ้าน เพื่อ การจัดการ แหล่ง ผลิต เกลือสิน เหว ด้วย การ กำหนด กิจกรรม ประจำปี ของชุมชน นำเอา ประเพณี พิธีกรรม ที่ เกี่ยว กับ พื้นที่ เมือง จำปาขัน มา ปฏิบัติ การ เพื่อ สร้าง ความหมาย แก่ พื้นที่ ถ่ายทอด จาก รุนสู่ รุน ให้ พื้นที่ บริเวณ ต่างๆ ใน ทุ่งกุลาร้องไห้ กลายเป็น พื้นที่ ศักดิ์สิทธิ์ และ พิเศษ ของ สังคม สืบไป

เอกสารอ้างอิง

- ชาว สมอาสา. (2552). การต่อรองเชิงอำนาจเพื่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชาวชุมชนบ่อพันขัน. วิทยานิพนธ์ปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาโทคดีศึกษา มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- จันดี โคตรสุวรรณ. (2558, กรกฎาคม 11). ร่างทรงเจ้าพ่อบ่อพันขัน (ปู่ผ่านกวางค์) บ้านหนองเม็ก หมู่ที่ 1 ตำบลจำปาขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด. สัมภาษณ์.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. (2549). วาทกรรมการพัฒนา: อำนาจ ความรู้ความจริง เอกลักษณะ และความเป็นอื่น. (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ : วิชาษา.
- ธนาคารไทยพาณิชย์. (2542). สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม 6. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย.
- เนียม จันทรสระคู และสุทัศน์ กองทรัพย์. (2546, ธ.ค. 2545 - ม.ค. 2546). ตำนานทุ่งกุลาร้องไห้. วารสารจ.จอมสุรินทร์. 2(9) : 32-33.
- ปทุม หงส์สุวรรณ. (2557, กันยายน-ธันวาคม). ดงภูดิน: เรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์กับปฏิบัติการสร้างความหมายว่าด้วยสิทธิชุมชน. วารสารสังคมลุ่มน้ำโขง. 10(3): 167-192.
- ประสพสุข ฤทธิเดช. (2550). การปรับตัวของชุมชนชาวนาในเขตทุ่งกุลาร้องไห้. วิทยานิพนธ์ปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาโทคดีศึกษา มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- พ่อทอง สอนงาม. (2558, กรกฎาคม 12). ผู้อาวุโสเครือข่ายนักวิจัยท้องถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ บ้านกู่กาสิงห์ ตำบลกู่กาสิงห์ อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด. สัมภาษณ์.
- วาสนา ละอองปลิว. (2546). ความเป็นชายขอบและการสร้างพื้นที่ทางสังคมของคนพลัดถิ่น: กรณีศึกษาชาวदारะอั้งในอำเภอเชียงดาว. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการพัฒนาสังคม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- ศุภชัย นวการพิศุทธิ. (2548). การปฏิบัติการโบราณคดีโนนชั้นหมาก ตำบลจำปาขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด. ร้อยเอ็ด : สำนักงานศิลปากรที่ 10 ร้อยเอ็ด.
- สมักร จันทะเรือง.(ม.ป.ป.). **แนะนำร้อยเอ็ด**. ศูนย์เอกสารอีสานสิรินธร. มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- สำนักงานศิลปากรที่ 10 ร้อยเอ็ด. (2525). **เมืองโบราณบ่อพันขัน**. สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม
- ห้างหุ้นส่วนจำกัด พรอนันต์ก่อสร้าง. (2548). การขุดค้นแหล่งโบราณคดีวัดเกาะพันขันรัตนโสภณ ตำบลเด่นราษฎร์กิ่งอำเภอหนองฮี และเนินพระธาตุพันขัน ตำบลจำปาขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด. สำนักงานศิลปากรที่ 10 ร้อยเอ็ด สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม.